

Received: October 16, 2024
Accepted: December 17, 2024
Available online: December 25, 2024

Kamola Odilova

Tayanch doktorant
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Toshkent, O'zbekiston

MATN LINGVISTIKASINING TARIXIY RIVOJLANISHI: KLASSIK RITORIKADAN ZAMONAVIY YONDASHUVLARGACHA

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola matn tilshunosligining tarixiy rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan va u matn yaratish hamda uni tahlil qilish ilmiy tamoyillarini tushunishda muayyan qimmatga ega. Tadqiqotning maqsadi Aristotelning klassik ritorikasi va zamonaviy matn tilshunosligi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish, ularning matn yaratish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatganini aniqlashdir. Shuningdek, qadimiy yozuv tizimlaridan zamonaviy raqamli formatlarga bo'lgan o'zgarishlarni tahlil qilish va ushbu jarayonlarning ijtimoiy hamda madaniy jihatlariga ta'sirini o'rganishdir.

Tadqiqot vazifalari doirasida matn tilshunosligi va ritorikaning asosiy prinsiplari solishtiriladi, kognitiv jarayonlar o'rganiladi va klassik metodlar zamonaviy tadqiqotlarga tatbiq etiladi. Bundan tashqari, tadqiqot matnning kelib chiqishi va uning rivojlanish bosqichlarini o'rganishga e'tibor qaratilgan. Ishning asosiy vazifalaridan yana biri matn yaratish jarayonining tarixiy bosqichlarini aniqlash, matn yaratish texnologiyalari va usullarini tahlil qilish, zamonaviy raqamli formatlardagi o'zgarishlarni tadqiq etishdan iborat.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, kognitiv tahlil va ontologik yondashuv metodlaridan foydalanilgan. Dastlab, Aristotelning "Ritorika" asari zamonaviy matn nazariyalari bilan solishtirilib, ularning asosiy tamoyillari tahlil qilindi. Ushbu metod orqali klassik va zamonaviy yondashuvlar o'rtasidagi matn yaratish jarayonlaridagi bog'liqlik aniqlandi.

Kamola Odilova

PhD Student
Uzbekistan State World Languages University
Tashkent, Uzbekistan
E-mail: kt.odilova@uzswlu.uz
ORCID iD: 0009-0002-3512-1032

THE HISTORICAL EVOLUTION OF TEXT LINGUISTICS: FROM CLASSICAL RHETORIC TO MODERN APPROACHES

ABSTRACT

This article is dedicated to examining the historical development of text linguistics, which is crucial for a comprehensive understanding of the scientific principles underlying text creation and analysis. The primary objective of this research is to analyze the relationship between Aristotle's classical rhetoric and contemporary text linguistics, and to determine their influence on the process of text creation. The study encompasses an analysis of the transition from ancient writing systems to modern digital formats and the sociocultural implications of these processes.

Within the scope of the research objectives, the fundamental principles of text linguistics and rhetoric are compared, cognitive processes are investigated, and classical methods are applied to modern research. Furthermore, the study aims to explore the origin of text and the stages of its development.

The research methodology includes historical-comparative, cognitive, and ontological analyses. Initially, Aristotle's "Rhetoric" was compared with modern textual theories to analyze their principal tenets, identifying relationships between classical and contemporary text creation processes. Cognitive analysis examined how readers receive and comprehend texts, determining their effect on students. Ontological analysis explored text structure and its reflection of existence.

The research findings indicate that ancient rhetorical principles remain significant in contemporary text structure and analysis. In conclusion, the influence of Aristotle's classical rhetoric on modern text analysis and the

Kognitiv tahlil yordamida o'quvchining matnni qabul qilishi va tushunishi jarayonlari o'rganildi. Ontologik tahlil usuli esa matnning tuzilishi va uning borliqni aks ettirish xususiyatlarini tahlil qilishda qo'llanildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qadimgi ritorik tamoyillar hozirgi kunda ham matn tuzilishi va tahlilida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xulosa sifatida Aristotelning klassik ritorikasi zamonaviy matn tahliliga qanday ta'sir ko'rsatgani va bu metodlarning uzluksizligi qayd etildi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqot matn tilshunosligi va klassik ritorika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib berdi. Bunga erishish maqsadida strukturaviy tahlil va raqamli formatlar bilan bog'liq kognitiv yondashuvlardan ham foydalanildi. Qadimgi yozuv tizimlari (Misr iyerogliflari va Shumer mixxati) bilan zamonaviy matn formatlari o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi.

Kalit so'zlar: matn, tilshunoslik, ritorika, Aristotel, metodologiya, kognitiv jarayon, model, yozma, og'zaki, ontologiya.

continuity of these methods were emphasized. This study elucidated the relationship between textual linguistics and classical rhetoric. Cognitive approaches related to structural analysis and digital formats were also employed. The relationship between ancient writing systems (Egyptian hieroglyphs and Sumerian cuneiform) and modern text formats is examined.

Key words: text, linguistics, rhetoric, Aristotle, methodology, cognitive process, model, writing, oral speech, ontology.

KIRISH

1960-yillari alohida fanga aylangan matn tilshunosligining maqsadi matnni mustaqil lingvistik birlik sifatida tekshirishdan iborat. Diskurs tahlili va matn stilistikasi tilshunoslikning ushbu sohasidan vaqt davomida paydo bo'lgan kichik fanlarning ikkita namunasi. Ushbu zamonaviy yondashuvlar tomonidan qo'yilgan asosiy savollarning aksariyati, garchi ular zamonaviy lingvistik nazariyalarga asoslangan bo'lsa ham, dastlab qadimgi ritorik nazariyotchilar, ayniqsa, Aristotel tomonidan ko'rib chiqilgan. Ushbu maqolada matn tilshunosligining tarixiy evolyutsiyasi, tarixiy ritorik modellarning zamonaviy nazariyalarga tatbiq etilishi va matn komponentlarini tartibga solish va tasniflash bo'yicha hozirgi harakatlar ko'rib chiqiladi.

Matn alohida tadqiqot obyekti sifatida XX asrning 60-yillarida tilshunoslar tomonidan aniqlangan. Ko'psonli tadqiqotlar va olingan natijalar tufayli til fanining "matn lingvistikasi" ("matn nazariyasi", "matn grammatikasi", "matn stilistikasi", "super frazema sintaksisi", "matn lingvistikasi") deb nomlangan alohida bo'limi shakllandi. Matnning rivojlanishi insoniyat tarixining asosiy jihatini ifodalaydi. Ilk og'zaki ijod an'analari murakkab yozuv tizimlariga aylanib, bosma materiallar va oxir-oqibat raqamli matnlarning keng tarqalishi bilan yakunlandi. Ushbu evolyutsiyani tushunish jamiyatlar bilimlarni qanday yozib olishi, saqlashi va yetkazishi haqida tushuncha beradi [Arnol'd, 1990]. Hozirgi kunda matn toifalarini, matnning majburiy va ixtiyoriy elementlarini, matnning funksiyalarini aniqlash, matn tipologiyalarini qurish, matnning kognitiv tomonlarini tavsiflash, matn lingvistikasining boshqa sohalari bilan aloqalarini aniqlashga bag'ishlangan ilmiy ishlar tobora ko'payib bormoqda. Bizning matn tuzilishini tushunishimiz sezilarli darajada rivojlangan

bo'lsa ham, zamonaviy matn nazariyasining tarixiy ildizlarini ko'rib chiqadigan puxta asos yo'q. Ko'pgina matn-lingvistik g'oyalar antik davrning ritorik an'analarda, ayniqsa, Aristotel formulalarida ildiz otgan. Aristotel o'zining "Ritorika" asarida ixtiro, dispozitsiya va nutqqa e'tibor qaratgan matn ishlab chiqarish uchun universal me'yorlarni belgilab berdi – bu qoidalar, garchi ommaviy nutq uchun mo'ljallangan bo'lsa-da, hozirgi matn yaratish jarayonlariga o'xshaydi [Aristotel', 2000]. Bu eski tushunchalar bugungi kungacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, ammo hozirgi matn lingvistikasi ularni izchil tizimga to'liq kiritmagan. Adabiyotdagi bu bo'shliq zamonaviy matn tilshunosligi va klassik ritorika bir-biri bilan qanday bog'liqligini tekshirish imkoniyatini beradi. Matn tilshunosligi va klassik ritorika nazariyasi o'rtasidagi munosabatni tushunishda bir qancha kamchiliklar mavjud. Xususan, I.R. Galperin ilgari surgan va boshqa zamonaviy nazariyalarning matnni tashkil etish va axborot turlariga qadimiy ritorik tamoyillar ta'sir etish yo'llari bo'yicha haligacha keng qamrovli tadqiqotlar kam. Misol uchun, I.Galperinning konseptual, mazmun-paragraf va mazmun-fakt ma'lumotlarini farqlashi matnlarni ishlab chiqarishni tushunish uchun muhim asos yaratdi; biroq hali bu g'oyalar va ritorik an'analarda o'rtasidagi munosabatlar hanuz yaxshi tushunilmagan. Zamonaviy matn tilshunosligiga klassik ritorik g'oyalar ta'sirini o'rganish orqali ayni tadqiqot fanda mavjud bo'shliqni yopishga, Aristotelning ritorik asosini zamonaviy til modellari bilan taqqoslab, matn ishlab chiqarish va ma'lumot tarqatishning asosiy elementlari bo'yicha yangi istiqbollarni taklif qilishga qaratilgan.

TADQIQOT METODLARI

Mazkur izlanishni olib borishda bir nechta ilmiy-tadqiqot metodlardan foydalanildi. Xususan, asosiy tadqiqot metodi sifatida tarixiy-qiyosiy tahlil metodi tanlandi, chunki u klassik ritorika va zamonaviy matn lingvistikasi o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash uchun eng mos usuldir. Ushbu metod orqali Aristotelning "Ritorika" asari va zamonaviy lingvistik tadqiqotlar solishtirildi hamda ularning matn yaratish tamoyillari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik o'rganildi.

Tadqiqotning muhim bir qismi kognitiv tahlil metodiga asoslandi, bu metod orqali matnning kognitiv jihatlari, ya'ni matnni o'quvchi ongida qanday qayta ishlanishi va unga qanday ta'sir ko'rsatishi o'rganildi. Bu, ayniqsa, matn yaratish jarayonida qadimgi va zamonaviy yondashuvlarning o'zaro aloqasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi. Ontologik tahlil metodi ham tadqiqotning asosiy usullaridan biri sifatida qo'llanildi. Mazkur metod yordamida matn tilshunosligining ontologik jihatlari, ya'ni matnning mazmuni va shakli o'rtasidagi bog'liqlik, ularning borliqni qanday ifodalashi va ushbu jihatlar qanday metodlar yordamida tuzilganligi tahlil qilindi.

Yuqorida tilga olingan metodlar birgalikda tadqiqotga keng ko'lamlil ilmiy asos yaratishga xizmat qildi, natijada qadimgi ritorika va zamonaviy matn lingvistikasi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik aniqlandi va yangi ilmiy tushunchalar ilgari surildi. Bundan tashqari, maqolada klassik ritorika va zamonaviy matn tilshunosligi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun tarixiy-qiyoslash usulidan foydalanildi. Tahlil

Aristotelning ritorik komponentlari – *inventio*, *dispositio* va *elocutio* – va ularning matn lingvistikasidagi zamonaviy parallelliklariga qaratilgan. Urf-odatlar va tarixdan oldingi yozuv tizimlari og‘zaki an‘analar yozishdan oldin madaniy aloqalarning asosiy vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Og‘zaki xotira cheklovlaridan tashqari ma‘lumotlarni yozib olgan dastlabki yozuv tizimlari shumer mixxat yozuvlari (miloddan avvalgi 3200-yil) va Misr iyerogliflari (miloddan avvalgi 3100-yil) edi. Bu tizimlar jamiyatlar uchun qonunlar, diniy marosimlar va tarixni yozib olish yo‘lida muhim yutuq edi. Bundan tashqari, so‘nggi lingvistik tadqiqotlarni ko‘rib chiqish orqali matn nazariyasining kognitiv va ontologik jihatlarini ham o‘rganildi.

Fan taraqqiyotining hozirgi bosqichida yangi fanning ontologik (ontologiya – borliq haqidagi fan; shunday bo‘lish haqidagi ta‘limot; falsafaning borliqning asosiy tamoyillari, uning eng umumiy mohiyati va kategoriyalari, tuzilishi va qonuniyatlarini o‘rganuvchi bo‘limi. Bilish va mantiq nazariyasi bilan birlikda mavjud bo‘lgan umumiy kategoriyalar va borliq qonunlari haqidagi falsafiy ta‘limot) holati deyarli barcha tilshunoslar tomonidan e‘tirof etilgan, ammo bu darhol sodir bo‘lmadi. Matn tilshunosligi uzoq shakllanish va rivojlanish bosqichini bosib o‘tdi.

Zamonaviy matn tadqiqotchilari hozir matn lingvistikasi tomonidan hal qilinayotgan savollarni dastlab qadimgi ritorika nazariyotchilari qo‘yganligini tan olishadi. Bizni qiziqtirgan nuqtayi nazardan klassik ritorikaning asosiy yutuqlari bilan tanishish bugungi kundagi ko‘plab nazariyalarning kelib chiqishini topishga imkon beradi, shuningdek, qadimgi ritorikachilarning ilmiy xulosalarini matn tilshunosligining zamonaviy muammolariga qo‘llashga harakat qilish imkonini beradi. Qadimgi ritorikaning asosiy qoidalari (shu jumladan, matn tahlili bilan bog‘liq bo‘lganlar) Aristotelning “Ritorika” asarida to‘liq va izchil shakllantirilgan, xususan, mazkur asar tahlilimizning asosiy manbasi sifatida foydalaniladi.

Qadimgi ritorik nazariyotchilarning asosiy maqsadi tinglovchilarga eng samarali ta‘sir ko‘rsatadigan matn yaratishning universal modelini yaratish edi. Shunday qilib, agar zamonaviy tadqiqotchilar o‘zlarining tadqiqotlari uchun material sifatida allaqachon yaratilgan matnlardan foydalansalar, qadimgi olimlar, aksincha, kelajakdagi matn haqida mulohaza yuritishgan. Ko‘ramizki, bir qarashda jiddiy qarama-qarshiliklarga qaramay, ikkala fanning yakuniy maqsadi bir xil – barcha matnlar tuzilgan sxemalarni, ularga tegishli bo‘lgan umumiy toifalarni, matnning majburiy xususiyatlarini aniqlash, bir vaqtning o‘zida turli xil uslubiy sozlashlardan foydalanish.

Antik ritorikaning asosiy qoidalari Aristotel tomonidan umumlashtirildi va tizimlashtirildi. Aristotel ularni uchta asosiy qismga ajratdi: *ixtiro* (*ixtiro* – *invenire quid dicas* – bit., “aytmoqchi bo‘lgan narsa o‘ylab topmoq”), *dispozitsiya* (*di spozitsiya* – *inventia disponere* – bit., “ixtiro qilingan narsani tartibga solish”), *nutq* (*elocutio*) – *ornare verbis* – bit., “so‘z bilan bezash”) [Bezmenova, 1991; 215]. Tayyor matnni yodlash va talaffuz qilish qoidalari ham o‘rnatildi, ammo bu jihatlar bizning tadqiqotimiz doirasidan tashqarida. Shunday qilib, klassik ritorika quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: 1) nima deyish kerakligini topish; 2) topilgan narsalarni tartibga solish; 3) uning og‘zaki shaklini berish; 4) bularning barchasini xotirada

tasdiqlash; 5) talaffuz qilish [Kuz'mina, 205]. Qadimgilarning fikricha, ritorik jarayon tadqiqotchilar, muallifning niyatidan tortib nutq so'zlashgacha bo'lgan butun jarayonni qamrab oladi.

Ixtironi ko'rib chiqishga o'tishdan oldin I.R. Galperin tomonidan matnda ta'kidlangan ma'lumot turlarini ko'rib chiqaylik. "Matn lingvistik tadqiqot obyekti sifatida" asarida olimlar uch xil ma'lumot turini aniqlashdi: yashirin konseptual ma'lumot (YKM – lingvistik tushuncha; matnda ochiqdan-ochiq ifoda etilmagan, lekin tahlil qilish orqali anglash mumkin bo'lgan ma'nolarni o'z ichiga oladi), mazmun-paragrafli, kontent-fakt mazmunga asoslangan [Gal'perin, 2004; 44]. Substantiv va faktik ma'lumotlar atrofimizdagi dunyoda ro'y berayotgan, sodir bo'lgan va sodir bo'ladigan, real yoki xayoliy faktlar, hodisalar va jarayonlar haqidagi xabarni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi ma'lumotlar barcha turdagi matnlarda mavjud.

Asosiy va konseptual ma'lumotlar o'quvchiga alohida muallifning KF yordamida tasvirlangan hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni tushinishi, ularning sabab-oqibat munosabatlari, ularning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, madaniy hayotidagi ahamiyati haqida tushuncha beradi. Odamlar, shu jumladan, shaxslar o'rtasidagi munosabatlar, ularning murakkab psixologik va estetik-kognitiv o'zaro ta'siri, I.R. Galperinning fikri bo'yicha KFning barcha tarkibiy qismlarini taqdim etish qadimgi ma'ruzachilarning asosiy maqsadi bo'lganligini ta'kidlamalikning iloji yo'q. Bu ma'lumot matnning o'zagini tashkil etadi, uni taqdim etish asar muallifining asosiy maqsadidir. Vaholanki, YKM asosan adabiy matnlar uchun xosdir.

Kontent-subtekst ma'lumotlari – bu til birliklarining assotsiativ va konnotativ ma'nolarni hosil qilish qobiliyati, shuningdek, konseptual tarkibidagi jumalarning (suprafrasal birliklar (SFU) – bir nechta jumalalar yoki gaplar birlashib, o'zaro mantiqiy aloqaga ega bo'lgan matn qismlari) ma'nolarni oshirish qobiliyati tufayli SFUdan olingan yashirin ma'lumotdir [Gal'perin, 2004; 144]. Bu muallifning KFga nisbatan hissiy munosabatini ifodalovchi matnning yashirin elementidir. Bu butun matnga emas, balki uning alohida qismlariga xosdir. Aristotel ma'ruzachilar tomonidan matn yaratish jarayoni haqida gapirganda, albatta, turli terminologiyadan foydalangan holda bu turdagi ma'lumotlarni ham eslatib o'tadi.

Ixtiro jarayonida, qadimgi nazariyotchilarning fikriga ko'ra, muallif kelajakdagi matnning mazmuni bilan belgilanadi. Ixtironing klassik sxemasi uch qismdan iborat: "axloq", "argumentlar", "ehtiroslar". Zamonaviy tilshunoslikda ixtiro komponentlarini o'rganish davom etmoqda. Ta'lim haqida "axloq" so'zlovchining shaxsiy fazilatlariga bag'ishlangan. Qadimgi notiqlar, eng avvalo, notiqning shaxsiy fazilatlariga, asosan, tinglovchilar ko'ra oladigan fazilatlariga e'tibor berishlari bejiz emas edi. Qabul qiluvchilarning kayfiyatini o'zgartirishga imkon beradigan taklif funksiyasidan tashqari, muallifning surati ham matn yaratishda katta rol o'ynaydi. Antik davrning eng zo'r notiqlari o'z nutqlarida kerakli obrazlarni yaratib, kerakli effektga erisha olganlar. Hozirda muallif obrazi muammosi yetarlicha o'rganilmagan muammo bo'lib, uning yechimi ko'plab hal etilmagan savollarga, shu jumladan, matnni tilshunoslik obyekti sifatida o'rganish bilan bog'liq bo'lgan savollarga javob berishga imkon beradi [Vorozhbitova, 2005; 368].

Nashr etishdagi inqilob Y.Gutenbergning 1450-yilda harakatlanuvchi tur (“tur” – chop etishda ishlatiladigan bosma harflarning shakllarini anglatadi)ni kashf etishi bilimlarni almashish usulini tubdan o‘zgartirdi [Eisenstein, 2012]. Chop etish adabiy va intellektual asarlarni kengroq foydalanishga imkon berdi va matnни nusxalash narxini sezilarli darajada pasaytirdi. Texnologiya g‘oyalarni yanada kengroq va tezroq muomalaga kiritganligi sababli, bu inqilob ilm-fan, din va ta‘lim sohasidagi yaxshilanishlarni rivojlantirdi.

Keyingi bosqich – bu “argumentlar”. Ular haqiqiy argumentlar va “umumiy joylar” (mavzular)ga bo‘linadi. Darhaqiqat, argumentlar bo‘lajak nutqning mazmunidagi asosiy narsa, uni tuzish sababidir. Aslida, bu butun matnning konseptual ma‘lumotlari. KF – bu shunchaki muallif tezislarini to‘plami emas, “bu muallifning niyati va uning mazmunli talqini” [Gal‘perin, 2004; 144]. Matn mavjud bo‘lgan davrda u o‘zgarishi, axborot maydonini kengaytirishi va qabul qiluvchi tomonidan idrok etilishi bilan yangi mazmun bilan boyitilishi mumkin. Argumentlarning asosiy turlariga an‘anaviy ravishda sillogizm, entimema, epicherema, dilemma va soritlar kiradi.

Binobarin, argumentlarga tepaliklar qarshi. Bular barcha nutqlarda o‘xshashliklarga ega bo‘lgan syujetlar, mavzular va obyektlardir. Bu o‘xshashliklar ichki bo‘lishi mumkin – subyektning o‘zidan (ta‘rif, qismlarni sanab o‘tish, taqqoslash, vaziyat) va tashqi – har qanday qo‘shimcha dalillar (farmonlar, qonunlar, unvonlar, guvohlik). Mavzular faktlarning oddiy bayoni, ya‘ni faqat nominativ funksiyani bajaradigan mazmunli va faktik ma‘lumotlar. Umumiy joylar – to‘plamdagi butun mavzuni tashkil etuvchi kichik tushunchalar.

Ma‘ruzachi har bir nutq uchun o‘z mavzusi va maqsadiga mos keladigan eng samarali usullar va vositalarni tanlaydi. Nutq ijodining uchinchi qismi – hissiyotlar yoki patetikalar (“patetikalar” atamasi qadimiy ritorikada nutq orqali auditoriyaning hissiyotlariga ta‘sir qilish usullarini anglatadi; asosan ichki kechinmalarni qo‘zg‘atish va tinglovchilarning emotsional munosabatini shakllantirishga qaratilgan; Aristotelning ritorikaga oid asarlarida “patetikalar” insonning tabiiy hissiyotlari va ularni turli vaziyatlarda qanday boshqarish mumkinligi haqidagi ta‘limot sifatida batafsil bayon qilingan) haqidagi ta‘limotdan iborat bo‘lib, unda ma‘ruzachi o‘z nutqi orqali auditoriyaga ta‘sir ko‘rsatishning samarali usullarini ishlab chiqadi. Aristotel insonning asosiy hissiyotlarini (g‘azab, rahm-shafqat, sevgi, do‘stlik, qo‘rquv, uyat, xayrixohlik, hasad, raqobat) batafsil tavsiflagan. U ushbu his-tuyg‘ularning turli yoshdagi va ijtimoiy guruhlariga mansub odamlarda qanday namoyon bo‘lishini tahlil qilib, matnlarni ishlab chiqishda foydalanish uchun muhim tavsiyalar bergan. Hozirgi davrda matn yaratish, xususan, reklama matnlarini yozish bo‘yicha yondashuvlar katta ahamiyat kasb etmoqda [Krompton, 1998; 243].

NATIJALAR

Tadqiqotlarimiz shuni ko‘rsatadiki, qadimgi ritorik nazariyotchilar, ayniqsa, Aristotel tomonidan o‘rnatilgan matn tasnifi uchun asos hozirgi matn tilshunosligida qo‘llaniladi. Matn ishlab chiqarish va tahlil qilishning hozirgi bo‘linishi Aristotelning

ixtiro, tashkilot va uslubning uch tomonlama konsepsiyasida aks ettirilgan. I. Galperinning ma'lumotlarni konseptual va mazmun-fakt darajalariga tasniflashi ham matn elementlarini uyushgan tarzda tasniflashning davom etishi zarurligini ta'kidlaydi. Ushbu tadqiqot zamonaviy matn tilshunosligi g'oyalari matnlarning kognitiv va funksional elementlariga an'anaviy urg'u berish orqali hali ham qanday shakllanayotganligini ko'rsatadi. Kognitiv model tahlili orqali so'zning leksik tasviri to'ldiriladi, so'z ma'nolarining kontekstdagi izlari, uning metaforik, metonimik va metaftonimik ishlatilishi qayd etiladi [Yuldashev 2021; 126]. Shunday qilib, klassik ixtiro aloqa aktining uch tomonini o'rganadi: *ma'ruzachi – tinglovchi (qabul qiluvchi) – matn*.

Qadimgi ritorik kanon ("kanon" atamasi ma'lum bir sohaga oid asosiy qoidalar, tamoyillar yoki me'yorlar tizimini anglatadi; notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lib, nutq tayyorlash va uni yetkazish jarayonida amal qilinadigan qoidalarning tizimlashtirilgan majmuasini ifodalaydi)da ixtirodan keyin dispozitsiya keladi. Bu bosqichda "ixtiro natijasida olingan tematik materialni taqsimlash va qismlar tartibini aniqlash" amalga oshiriladi [Filippov, 2007; 331]. Qadimgi ritorikada nutqni 6 ta asosiy qismga bo'lish odat tusiga kirgan: kirish, taklif, hikoya, tasdiqlash, rad etish va xulosa. Kamroq ahamiyatli matnlar kirish, tasdiqlash va xulosa bilan cheklanishi mumkin. Nutqning alohida bo'laklari uning subkonsepsiyalarini tashkil qiladi, ular bir-biriga bitta mavzu orqali bog'langandagina yagona nutqni tashkil qiladi. Dispozitsiya bo'limida zamonaviy matn tilshunosligida asosiy o'rinlardan birini egallagan uyg'unlik (matnni bo'lish va har bir qismning rolini aniqlash) va matn ichidagi bog'lanish masalalari birinchi marta ko'tarilgan. Shunday qilib, antik davrda allaqachon matnning asosiy belgilari sifatida yaxlitlik va izchillik tamoyillari e'tirof qilindi. Bu tamoyillarga notiqlik nazariyotchilari va amaliyotchilari matnlar tuzish orqali, zamonaviy tadqiqotchilar esa har xil turdagi matnlarni o'rganish orqali kelishgan. Xulosalarning birligi matn nazariyotchilari va amaliyotchilari tomonidan olingan natijalarning haqiqati haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Nutq – matnni shakllantirish bosqichining o'zi, oldingi bosqichlarda to'g'ri tartibda aniqlangan va tartibga solingan narsalarni so'z bilan ifodalashdir. Nutq mazmuni turli grammatik shakl va konstruksiyalarni (gap, ibora, davr) kuzatish, ritorik shaxslarning tavsifi va tasnifi, uslub va uning navlari haqidagi ta'limot, uslub "shakllari" va nutqning "shakllari" haqidagi ta'limotdan iborat. Aristotel konstruksiyalarning uch turini aniqladi: jumla yoki oddiy hukmning ifodasi; ibora yoki xulosani tashkil etuvchi takliflar to'plami; kengaytirilgan konsepsiyani to'liq ochib berishga xizmat qiladigan davr yoki bir qator xulosalar. Shunday qilib, hatto qadimgi olimlar ham 20-asrning ikkinchi yarmida nazariy jihatdan oqlangan va mustahkamlangan jumlaning eng yuqori lingvistik birlik g'oyasini yengishga muvaffaq bo'lishdi. N.A. Bezmenovanning ta'kidlashicha, gaplar, superfrasal birliklar va butun matn qurilishida izomorfizm tamoyili to'g'risida gipoteza aynan ritorikada ilgari surilgan: "Agar tabiat gapda so'zlarning o'zaro joylashishi uchun ma'lum qonuniyatlarni yaratgan bo'lsa, keyin ular davrdagi qismlar uchun, butun nutqdagi davrlar uchun ham saqlanishi kerak" [Bezmenova, 1991; 215]. Bundan tashqari,

har bir qism faqat bitta nutq shakllanishining bir qismi sifatida o‘z ma’nosiga ega. Qadimgi ritoriklarning bu pozitsiyasi 20-asrda samarali rivojlandi.

Xotiralash jarayoni (xotira) va tayyorlangan nutqning aytilishi (ovoz, talaffuz) matnni shakllantirish jarayonidan tashqariga chiqadi, shuning uchun bu jarayonlarni tadqiqotimiz doirasidan ajratib olishimiz lozim. Shunday qilib, biz ishonch bilan aytishimiz mumkinki, hatto qadimgi davrlarda ham matnning tuzilishi va eng umumiy xususiyatlari bo‘yicha fundamental kashfiyotlar qilingan. Matn tuzish masalalari bilan shug‘ullangan notqlik nazariyasi va amaliyotchilari matn tuzilishiga doir kelgusidagi tadqiqotlar uchun zamin yaratdilar. Ammo ularning g‘oyalari faqat 20-asrning ikkinchi yarmida mahalliy va xorijiy tilshunoslar “bitta jumla doirasidan tashqariga chiqib, mazmunli munosabatlar va butun nutq asarining tarkibiy o‘zaro bog‘liqligining yangi, yorqin dunyosini ko‘rganlarida” yanada rivojlandi [Filippov, 2007; 331].

Uzoq vaqt davomida jahon tilshunosligida til tahlilining eng yuqori darajasi gap, degan fikr hukmron edi. Bu bayonot E. Benvenist tomonidan eng aniq va izchil tarzda shakllantirilgan: “Kategoriematik daraja til birliklarining faqat bitta shaklini – gapni o‘z ichiga oladi. U ajralib turadigan birliklar sinfini tashkil etmaydi va shuning uchun yuqori darajadagi birlikning tarkibiy qismi bo‘la olmaydi, ular bilan ketma-ketlik bilan bog‘liq holda faqat boshqa jumladan oldin yoki keyin bo‘lishi mumkin; gaplar guruhi taklifga nisbatan yuqori darajadagi birlikni tashkil etmaydi” [Benvenist, 1974; 448]. Bunday vaziyatga qaramay, keyinchalik matn tilshunosligi tarixiga kirgan individual tadqiqotlar paydo bo‘ldi.

Matn uyg‘unligini o‘rganishga V.Y. Proppning “Ertaklar morfologiyasi” asari katta ta’sir ko‘rsatdi, unda muallif ko‘plab ertaklarning syujetlarini o‘rganib, ularning barchasi shu sxema bo‘yicha qurilgan degan xulosaga keldi. Qahramonlarning harakatlari ertak syujetlari uchun asos bo‘lib xizmat qiladigan funksiyalardir. Ertakning umumiy konturi quyidagicha ko‘rinadi: Yomon narsa yuz bermoqda. Qahramon yordamga chaqiriladi. U qidiruvga boradi. Yo‘lda u uni sinovdan o‘tkazadigan va sehrli vosita bilan mukofotlaydigan odamni uchratadi. Ushbu sehrli vosita yordamida u o‘zining qidiruv obyektini topadi. Qahramon qaytib keladi va mukofotlanadi [Propp, 1928; 151].

MUNOZARA

Qadimgi olimlar tomonidan ko‘tarilgan bir xil masalalarning aksariyati texnologiya va metodologiya taraqqiyotiga qaramay, hozirgi matn tilshunosligi uchun hamon dolzarbligicha qolmoqda. Ham an’anaviy, ham zamonaviy usullarning maqsadi matnlarni tartibga soluvchi universal kategoriyalarni va matn ishlab chiqarishga asoslangan kognitiv jarayonlarni tushunishdir. Ikkalasining kengligi juda muhim farqdir: hozirgi matn tilshunosligi matnlarning kengroq turlarini, jumladan, yozma va raqamli shakllarni qamrab oladi, klassik ritorika esa ovozli taqdimot va ishontirishga qaratilgan. Hozirgi matn tahlilining murakkabligini aks ettirgan holda ontologiyaning zamonaviy tadqiqotlarga kiritilishi qadimgi ritorikada yetishmayotgan falsafiy komponentni beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bir qarashda turli xil matnlar bitta

kompozitsion “yadro”ga asoslangan bo‘lib, unga turli xil syujetlar qo‘shiladi. Barcha matnlar jumlagi qaraganda yuqori darajadagi tashkilotda joylashgan alohida takrorlanuvchi bloklardan iborat. Keyinchalik V.Y. Propp modeli har xil turdagi matnlarni tahlil qilishda samarali foyda berdi. Masalan, X.Kaftanjiyev bevosita V.Y. Propp ijodiga murojaat qilib, “dramatizatsiyalangan reklama”ning 5 asosiy bosqichini belgilaydi: (1) kirish bayonoti; (2) dramatik lahzani aktualashtirish; (3) “qahramon” va “sehrli davo”ning paydo bo‘lishi; (4) argumentatsiya; (5) argumentatsiyani umumlashtirish va mahsulot / xizmat / tashkilotning taqdimoti [Kaftandzhiyev, 1995; 128].

A.M. Peshkovskiy superfrasal birlik tushunchasini aniqlash doirasida bir qator muhim izlanishlarni olib bordi. Turli sintaktik birikmalarning intonatsiyasiga oid kuzatishlariga asoslanib, u ilmiy foydalanishga murakkab yaxlitlik tushunchasini kiritdi, bunda u “bo‘g‘inlar, turdosh so‘zlar yoki turdosh sintaktik pauzalar orqali bog‘langan va sintaktik pauzalarga bo‘linish yo‘li bilan ajratilmagan birikmasini nazarda tutgan” [Peshkovskiy, 2001; 432]. Olim bog‘lovchi yoki bog‘lovchi sintaktik pauza (murakkab yaxlitlik doirasida hosil qilingan) va bo‘linuvchi sintaktik pauza (alohida murakkab yaxlitliklar o‘rtasida hosil bo‘ladigan)ni ajratgan. Tadqiqotchi iborani nutqning asosiy intonatsion birligi sifatida tan oldi. A.M. Peshkovskiyning ta’kidlashicha, “murakkab butunlik” va “juda murakkab hamda chigal munosabatlarga ega bo‘lgan ibora” tushunchalari o‘rtasidagi aloqadorlik ilmiy tahlil uchun g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo shuni yodda tutish kerakki, A.M. Peshkovskiy hozirda oddiy gap va murakkab qism deb ataladigan jummalarni “gap” deb atagan. Ya’ni jumlar va “murakkab butun” hozir “murakkab gap” deb ataladi. Olim “nuqtadan nuqtaga” har qanday jumlaning “ibora” deb atagan. A.M. Peshkovskiy paragrafni hozirgi vaqtda konseptual mazmundan farqlanadigan “murakkab butun” kattaroq birlik sifatida tan oladi. Shunga qaramay, 20-asr boshidagi taniqli olimning matn nazariyasining rivojlanishidagi roli katta bo‘lib qolmoqda, chunki u rus tilshunosligida birinchi marta nutqqa til birliklarining chiziqli tashkil etilgan ketma-ketligi sifatida e’tiborni qaratgan. Unda qurilish qonunlari nafaqat bir jumla doirasida, balki ulardan tashqarida ham ishlaydi.

Yangi “matn lingvistikasi” fanini shakllantirish yo‘lidagi birinchi qadam “super iboralar birligi” (L.A. Bulaxovskiy atamasi)ni aniqlash edi. Olim e’tiborni “iboralardan kattaroq bo‘lgan, lekin odatda aniq tushunilgan og‘zaki ifoda birliklarining mavjudligiga qaratdi, ularda sintaktik tabiatning o‘ziga xos misollari mavjud – superfrazalar birligi” [Bulakhovskiy, 1952; 446]. Shuni ta’kidlash joizki, bu sintaktik shakllanishni ifodalovchi boshqa atamalar ham mavjud: “matn komponenti” [Figurovskiy, 1948], “nasriy stanza” [Pospelov, 1948], “murakkab sintaktik yaxlit” [Solganik, 2001; 256], “sintaktik kompleks”, “monologik gap”, “kommunikativ blok”, “yopiq sintaktik tuzilma” va boshqalar. “Murakkab sintaktik butunlik”, “sintaktik kompleks”, “kommunikativ blok” va “sintaktik kompleks”ni kitoblarning paragraflari va boblari deb ham atash mumkin. She’riyatdagi bayt nasriy matnlardagi konseptual mazmunga mos kelmaydi. Shuning uchun, biz bu atamalarni gapga nisbatan eng yuqori darajada joylashgan sintaktik birlik mohiyatini aks ettirish uchun yetarli darajada

to‘g‘ri emas, deb hisoblaymiz. O.S. Axmanova, I.R. Galperin va boshqa olimlarning fikriga ko‘ra, eng to‘g‘ri atama “suprafraza birlik” deb hisoblanadi [Gal‘perin, 2004; 81]. “Konseptual mazmun – murakkab tuzilmaviy izchil nutq kontekstida semantik yaxlitlikka ega bo‘lgan va tugallangan aloqaning bir qismi sifatida ishlaydigan bir nechta mustaqil jumalardan tashkil topgan birlik” [Gal‘perin, 2004; 144].

Matn pragmatikasi yaxlit nutq shakllarini tavsiflashda kommunikativ yondashuvni asosiy tamoyil sifatida ko‘rsatadi [Bolotnova, 1992; 55]. Ushbu tendensiya tarafdorlari birinchi navbatda har qanday matn asosidagi amaliy faoliyatga e‘tibor berishadi. Bu yerda matn muloqot jarayonining ajralmas birligi, murojaat qiluvchi va qabul qiluvchi o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lib xizmat qiluvchi murakkab nutqiy akt sifatida qaraladi. Ushbu yo‘nalish vakillari “matn” atamasidan muallifning og‘zaki yoki yozma faoliyatining grammatik, iboraviy, kognitiv (kerak bo‘lsa, prosodik) tuzilgan natijasini tavsiflash uchun foydalanadilar.

Yangi va eng istiqbolli yo‘nalishlardan biri matnning kognitiv lingvistikasidir [Kasevich, 1996; 228]. Ushbu yo‘nalish vakillari matn o‘rtasidagi global mazmunli munosabatni qidirmoqdalar. Kognitiv tilshunoslik vakillari nuqtayi nazaridan, lingvistik birliklarga singdirilgan mazmun so‘zlovchi va tinglovchilarning nutq tasvirlarida tashqi olam narsa va hodisalarini o‘zida aks ettiradi. Bu g‘oyalar obyektlarning obyektiv xususiyatlaridan farq qilishi mumkin [Bondarko, 1996]. Matnga bunday yondashuvga ko‘ra, lingvistik tavsifning predmeti “tilning jonli faoliyatiga taalluqli hamma narsa” bo‘lishi kerak. Matnlar yig‘indisi insoniyat dunyo haqidagi bilimlarining barcha tomonlarini kodlaydi. Shunday qilib, matnlar dunyoning matn shakldagi tasvirini aks ettiradi va dunyoning ilmiy surati dunyo matn tasvirining alohida holatidir [Fomicheva, 2013]. Matnni talqin qilish uning dunyoning bir parchasiga mos kelishiga bevosita bog‘liq.

Kognitiv matn lingvistikasining asosiy tushunchasi “presuppozitsiya”dir. Lingvistik semantikada presuppozitsiya deganda “ma‘lum kontekstda jumla semantik anomal yoki noo‘rin deb qabul qilinmasligi uchun to‘g‘ri bo‘lishi kerak bo‘lgan gap ma‘nosining tarkibiy qismi” tushuniladi [Turayeva, 1986; 126]. Kognitiv tilshunoslar bu ta‘rifni kengroq kontekstda ko‘rishadi. Ular uchun presuppozitsiya – bu “madaniy-tarixiy, geografik va pragmatik xarakterdagi ma‘lumotlar to‘plami bo‘lib, ular asosiy bilimlarni tashkil etadi va ular bilan bog‘liq bo‘lgan vertikal kontekst, kognitiv tuzilma sifatida aniqlanadi – bilimlarni bir shaklda ifodalovchi bo‘linmas kommunikativ birlikdir. Bilim tuzilmalari inson xotirasida saqlanadi va standart vaziyatlarni adekvat kognitiv qayta ishlashni ta‘minlaydi” [Potylitsina, 2005; 190].

Odatda, vaziyat (foydalanish bilan bog‘liq) va lingvistik (belgi bilan bog‘liq) taxminlar o‘rtasida farqlanadi. Vaziyatga oid taxminlar odatiy aloqa holatlari haqidagi inson bilimlari bilan bog‘liq. Lingvistik taxminlar, o‘z navbatida, referent (referentielle) va semantic (semantische)ga bo‘linadi. Referensial (ekzistensial) presuppozitsiyalar lingvistik ifoda shaklining o‘zi bilan belgilanadi va asosan jumla darajasiga bog‘liq. Semantik taxminlar alohida so‘z va iboralarning semantikasi bilan bog‘liqdir [Filippov, 2007; 331].

Matnni o‘rganish yo‘nalishlarining xilma-xilligi, shuningdek, o‘quv

materialining murakkabligi matnga oid yagona ta'rifning yo'qligini ko'rsatadi. Turli olimlar "matn" tushunchasini aniqlashda turli yondashuvlarga tayanishadi. Masalan, O.I. Moskalskaya matn haqida gapirganda, u quyidagilarni tilga oladi: 1) butun nutq asari yoki ijtimoiy-nutq birligi sifatida –makromatn, 2) iboralar birligi yoki bir nechta jummalarni birlashtirgan matn – mikromatn [Moskal'skaya, 1981; 183]. Matnni keng va tor doirada tushunishni V.B. Kasevich ham taklif qiladi: "Keng ma'noda matn nutq, ishlab chiqarish mahsuli, nutq (eshitiladigan til uchun) bilan bir xildir. Tor ma'noda matn yaxlitlik va ichki uyg'unlik bilan ajralib turadigan nutq birligidir va shuning uchun oldingi va keyingi matnlardan ajratilishi mumkin" [Kasevich, 1988; 311]. Bir qator olimlar, shu jumladan, I.R. Galperin va Z.Y. To'rayeva matnni faqat yozma aloqa shakli sifatida tushunishadi. Misol uchun, Z.Y. To'rayeva matnni "yozuvda mustahkamlangan nutqiy-ijodiy asar" deb ataydi [Turayeva, 1986; 126].

Biz "matn" tushunchasining terminologik semantikasini kengaytirishni zarur deb hisoblamaymiz. Superfrazalar birliklari to'liqlik va avtosemantikaga ega emas va nutq tugallangan matnlarning bir turidir, shuning uchun bu kabi lingvistik birliklarni "matn" deb belgilash bizning nuqtayi nazarimizga ko'ra to'g'ri emas. Biz muloqotning og'zaki va yozma shakllarini, ularning chuqur ontologik farqlariga qaramay, matn sifatida tan olamiz. Biz olib borgan tadqiqotimiz faqat yozma matnlar bilan bog'liq.

Har qanday atamani belgilashda siz birinchi navbatda ushbu konsepsiyaning har bir alohida vakili uchun majburiy bo'lgan majburiy xususiyatlarni ko'rsatishingiz kerak. Matnga nisbatan bunday xususiyatlar an'anaviy ravishda yaxlitlik va izchillik deb ataladi. Ushbu so'zlar "matn" atamasining zamonaviy ta'riflarining aksariyatida, shu jumladan, "Lingvistik ensiklopedik lug'atda" mavjud bo'lib, bu yerda matn "semantik aloqa bilan birlashtirilgan belgi birliklarining ketma-ketligi, ularning asosiy xususiyatlari izchillik va yaxlitlikdir" [Kozhina, 2003].

Butunlik deganda matn mavzusining, shuningdek, badiiy asarlardagi muammo va g'oyalarning birligi tushuniladi. Bitta mavzu matnning o'zagi bo'lib, alohida qismlarni bir-biriga bog'laydi. Muhimi, matnning har qanday parchasi butunning bir qismi bo'lib, faqat shu butunning bir qismi sifatida to'g'ri talqin qilinishi mumkin. Butunlik matnning ichki to'liqligini nazarda tutadi, garchi nazariy jihatdan har qanday matn davom ettirilishi mumkin. Matnning yaxlitligi uning uzluksizligi va diskretligiga asoslanadi.

Matn uyg'unligi uning alohida elementlarining katta butunlikning bir qismi sifatida bog'lanishidir. Jumladan, matnning uyg'unligini ta'minlash uchun bir necha darajalarni ajratish mumkin:

Grammatik daraja matnning strukturaviy uyg'unligini ta'minlaydi. Alohida jumlar va superfrazalar birliklar o'rtasidagi bog'liqlik tashqi signallar bilan ko'rsatiladi: olmoshlar, zarralar, bog'lanishlar, fe'ning aspektual shakllari, holatlar va hol variantlari, maxsus so'z tartibi, artikl (chet tillarida) va boshqalar.

Semantik daraja matnning ichki, semantik birligini ta'minlaydi. Ushbu daraja matnda bir-biridan ancha uzoqda joylashgan o'tish joylarini ham ulash imkonini beradi. Semantik birlik sizga alohida (ketma-ket emas) boblar, jildlar yoki katta matnlarning kitoblari o'rtasida aloqa o'rnatish imkoniyatini beradi.

Kommunikativ daraja matnning berilgan (ma'lum, mavzu)dan yangi (noma'lum, mavzu)ga doimiy rivojlanishini ta'minlaydi. Matn harakati natijasida shakllangan mavzu-rematik zanjirlar superfrazga birlik chegaralarini belgilaydi. Katta hajmdagi matnlarda mavzu va qofiya tashuvchilari butun superfrazga birliklar va matnning boshqa qismlari bo'lishi mumkin.

Nihoyat, *kognitiv daraja* ham matnning izchil birligini ta'minlaydi. Ushbu turdagi munosabatlar maxsus ulanish belgilariga ega emas. U faqat matni idrok etish va ishlab chiqarish jarayonini belgilovchi mazmun (kognitiv) darajada o'rnatiladi. Bu darajada izchillik tushunchalar va ular orasidagi munosabatlardan tashkil topgan "matn olami"ning semantik davomiyligi bilan ta'minlanadi [Filippov, 2007; 331]. Har bir matn biz aniqlagan darajalar orqali majburiy ravishda bog'langan deb aytish mumkin emas, lekin bu darajalardan kamida bittasi deyarli har qanday matn uchun tegishli.

Shunday qilib, biz zamonaviy matn tilshunosligining markaziy yo'nalishlari matnning izchilligini ta'minlovchi darajalarni o'rganishga qaratilganligini ko'ramiz, bu esa matni tashkil etishda izchillikning hukmron rolini tasdiqlaydi.

O'z o'rnida, R.De Bogrand va V.Y. Dressler tomonidan yozilgan "matnning yetti mezoniga" xususida ham to'xtalib o'tsak (biz chet ellik olimlarning asosiy qoidalarini ishlariga asoslangan holda tasvirlaymiz). Mualliflar matnning quyidagi xususiyatlarini majburiy deb tan oladilar: 1) uyg'unlik; 2) izchillik; 3) niyatlilik; 4) sezuvchanlik; 5) axborot mazmuniga bog'liqlik; 6) vaziyatlilik; 7) intertekstuallik [De Beaugrande & Dressler, 1981; 26]. Matnning o'zi olimlar tomonidan matnlilik mezonlarini qondiradigan kommunikativ hodisa sifatida ta'riflanadi. Quyida ularning har birini batafsil ko'rib chiqamiz:

Uyg'unlik matnning tashqi tuzilishini shakllantirish usuli bilan bog'liq. Konsepsiya mualliflarining fikricha, bu strukturaning tarkibiy qismlari bir-biri bilan grammatik shakllar va grammatik munosabatlar orqali bog'lanadi.

Izchillik matndagi sof mazmunli munosabatlarni qamrab oladi. Matn ishlab chiqaruvchi va qabul qiluvchi matnning alohida komponentlari o'rtasida aloqa o'rnatishga harakat qiladi, hatto ulanish odatiy (uyushiq) vositalar bilan belgilanmagan hollarda ham [Filippov, 2007; 331].

Demak, uyg'unlik va izchillik, aslini olganda, mahalliy olimlarning qarashlaridagi matn izchillik darajalarini ifodalaydi – uyg'unlik grammatik darajaga, izchillik esa matn izchilligining semantik va kognitiv darajalariga mos keladi.

Intensionallik matn ishlab chiqaruvchining har doim ma'lum bir maqsadga xizmat qiladigan uyg'un va izchil matn qurishdek kommunikativ maqsadlarini anglatadi. Bizning fikrimizcha, tadqiqotchilar ma'lum bir til birligining mohiyatini aniqlashda matn ishlab chiqaruvchisining inkor etib bo'lmas ahamiyatini juda to'g'ri e'tirof etdilar. ammo bu jihat muallif obrazi konsepsiyasida (V.V. Vinogradov terminologiyasida to'liqroq va chuqurroq ochib berilgan), mahalliy tilshunoslar va adabiyotshunos olimlar (V.V. Vinogradov, M.M. Baxtin, A.N. Sokolov, B.V. Tomashevskiy, V.M. Markovich, D.S. Lixachev, N.S. Valgina va boshqalar)ning ilmiy asarlarida yanada rivoj topgan.

Xususan, V.V. Vinogradovning soʻzlariga koʻra, muallif timsolida “ogʻzaki va badiiy butunlikning barcha tarkibiy fazilatlarini diqqat markazida boʻlgandek birlashadi” [Vinogradov, 1971; 249]. Muallifning obrazi muallifning xabar qilinayotgan narsaga munosabatining ifodasi sifatida muallif modalligini shakllantiradi, bu bizni “matnni alohida birliklar yigʻindisi sifatida emas, balki butun bir asar sifatida qabul qilishga majbur qiladi” [Valgina, 2007]. Asosan, muallif qiyofasi muammosi olimlar tomonidan badiiy adabiyot asosida koʻrib chiqiladi, ammo bizning fikrimizcha, bu tushunchani barcha turdagi matnlarga bagʻishlangan tadqiqotlarda muvaffaqiyatli qoʻllash mumkin.

Tor maʼnodagi sezuvchanlikni R.De Bogrand va V.Y. Dressler axborotni qabul qiluvchining oʻzi uchun zarur va mazmunli boʻlgan uygʻun va izchil matnni olishni kutishi sifatida talqin qilishgan. Ushbu taxminlar qabul qiluvchilarning ijtimoiy va kommunikativ tajribasiga asoslanadi. Xuddi shu muallif oʻz nutqini u yoʻnaltirilgan kishilarning ijtimoiy, madaniy va intellektual darajasiga qarab turlicha tuzadi. Sezuvchanlik muayyan nutqiy vaziyatda muayyan lingvistik vositalardan foydalanishning maqsadga muvofiqligini anglatadi. Hozirgi vaqtda stilistika dunyoning turli tillari tomonidan taqdim etilgan boy lingvistik vositalar arsenalidan samarali foydalanish masalasi bilan shugʻullanadi. Uning mavzusi “oluvchining kutishi” bilan bogʻliq deyarli barcha masalalarni oʻz ichiga oladi.

R.De Bogrand va V.Y. Dresslarning qayd etishicha, ayni jabhahadagi eng muhim jihat muloqot jarayonida axborotni muallifning ham, qabul qiluvchining ham oʻzaro taʼsiri va bogʻliqligiga eʼtiborni qaratishganidir. Bunday holda biz har qanday matnning muhim bogʻlovchi elementi sifatida qabul qiluvchining tasviri haqida gapirishimiz mumkin. Bizning fikrimizcha, qabul qiluvchining obrazi turli matnlarda nutq oluvchi shaxsining ifodasidir. Qabul qiluvchining surati matn uchun muallif obrazidan kam ahamiyatga ega emas. Ilmiy matnlar, publitsistika asarlari, bolalar adabiyoti va reklamalar qabul qiluvchining oʻziga xos qiyofasiga ega. Ishda fantastika, har bir yirik yozuvchi oʻziga xos, oluvchining maxsus qiyofasiga ega. Har xil turdagi matnlarni adabiy qayta ishlash hujjat turiga bogʻliq emas, bu holda asosiy narsa qabul qiluvchining tasviridir. Shunday qilib, matnning ushbu bogʻlovchi elementini oʻrganish obyekti stilistika obyekti qaraganda sezilarli darajada kengroq va chuqurroqdir, demak u oʻziga xos ontologik maqomga ega va alohida oʻrganishga loyiqdir.

Qabul qiluvchining qiyofasi yozma va ogʻzaki matnlarda aks ettirilgan qabul qiluvchining shaxsiyatini idrok etish orqali amalga oshiriladi. Har qanday nutq tabiatan yoʻnaltirilgan boʻlib, u qabul qiluvchilarga qandaydir taʼsir koʻrsatish uchun moʻljallangan. Qabul qiluvchining tasviri nafaqat badiiy adabiyot, balki boshqa barcha turdagi matnlar uchun ham dolzarbdir. Muallif va oluvchi oʻrtasidagi munosabatlar oʻzaro yoʻnaltirilgan va oʻzaro bogʻliqdir. Vaqt oʻtishi bilan, qabul qiluvchilarning taʼsiri ostida, muallifning qiyofasi oʻzgarishi mumkin, shuningdek, aksincha. I.R. Galperin, shuningdek, matn muallifining oʻquvchining maʼlum bir turiga yoʻnaltirilganligini, shu jumladan, matnni taʼriflashda “maʼlum bir eʼtibor va pragmatik munosabat” belgisini uning muhim belgilari sifatida hisobga oldi. Demak,

matn muallif va oluvchining birgalikdagi ijodi natijasi bo‘lib, muallif obrazi va qabul qiluvchi obrazi birgalikda matnning semantik va stilistik markazi hisoblanadi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida aytish mumkinki, qadimgi ritorik nazariyada ildiz otganiga qaramay, matn lingvistikasi 1960-yillari asos solinganidan buyon sezilarli rivojlanishga erishdi. Ushbu maqola matnni tasniflash va kognitiv tahlilning asosiy g‘oyalari, hatto qo‘llanilishidagi o‘zgarishlarga qaramay, bir xil ekanligini ko‘rsatdi. Qadimgi va zamonaviy nazariyalarni o‘rganib, matnlarning shakllanishiga va ularning tuzilishiga kiradigan kognitiv jarayonlar haqida ko‘proq bilib olish mumkin. Ushbu havolalar asosida kelajakdagi tadqiqotlar multimodal va raqamli matnlarning qadimgi va zamonaviy tadqiqotchilar tomonidan o‘rnatilgan doiralarga qanchalik mos kelishini o‘rganishi mumkin. Shunday qilib, maqolada Aristotelning “Ritorika” asari zamonaviy matn lingvistikasi tamoyillari bilan solishtirildi va ularning matn yaratishdagi ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot qadimgi ritorik tamoyillar zamonaviy matn tahlilida muhim ahamiyatga ega ekanligini, Aristotel elementlari zamonaviy lingvistik tuzilish xususiyatlarini shakllantirishini ko‘rsatdi. Kognitiv va ontologik tahlil orqali ma’no shakllanishi, o‘quvchi-matn munosabatlari va ijtimoiy-madaniy jihatlar o‘rganilib, matn ma’lumotlari ham muallif maqsadi, ham o‘quvchi tushunchasini aks ettirishi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotel'. (2000). *Ritorika. Poetika* (Per. s drevnegrech. O.P. Tsybenko & V.G. Appel'rota). Moskva: Labirint.
2. Arnol'd, I.V. (1990). *Stilistika vremennogo angliyskogo yazyka* (3-ye izd.). Moskva: Prosvetsheniye.
3. Benvenist, E. (1974). *Obshchaya lingvistika*. Moskva: Progress.
4. Bezmenova, N.A. (1991). *Ocherki po teorii i istorii ritoriki*. Moskva: Nauka.
5. Bolotnova, N.S. (1992). *Garmonizatsiya obshcheniya i leksicheskaya struktura khudozhestvennogo teksta*. Sankt-Peterburg: Obrazovaniye.
6. Bondarko, A.V. (1996). K osnovnym ponyatiyam «smysl». V Yu.N. Karaulov & M.V. Lyapon (Redy.), *Slovar'. Grammatika. Tekst* (ss. 316–321). Moskva: Rossiyskaya akademiya nauk.
7. Bulakhovskiy, L.A. (1952). *Kurs russkogo literaturnogo yazyka*. Kiyev: Radanskaya shkola.
8. De Beaugrande, R., & Dressler, W.U. (1981). *Introduction to text linguistics*. London: Longman.
9. Eisenstein, E.L. (2012). *The printing revolution in early modern Europe* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139197038>.
10. Figurovskiy, I.A. (1948). Ot sintaksisa otdel'nogo predlozheniya k sintaksisu tselogo teksta. *Russkiy yazyk v shkole*, 3, 21–31.
11. Filippov, K.A. (2007). *Lingvistika teksta* (2-ye izd.). Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
12. Fomicheva, Zh.Ye. (2013). Nekotoryye aspekty ponyatiya «Tekstovaya khudozhestvennaya kartina mira». *Izvestiya Tul'skogo gosudarstvennogo universiteta*, 1, 292–300.
13. Gal'perin, I.R. (2004). *Tekst kak ob'yektno-lingvisticheskoye issledovaniye*. Moskva: URSS.
14. Galich, G.G. (1999). Semantika i pragmatika kolichestvennoy otsenki: na materiale sovremennogo nemetskogo yazyka. *Avtoref. diss. dok. filol. nauk*. Sankt-Peterburg.

15. Kaftandzhiyev, Kh. (1995). *Teksty pechatnoy reklamy*. Moskva: Smysl.
16. Kasevich, V.B. (1988). *Semantika. Sintaksis. Morfologiya*. Moskva: Nauka.
17. Kasevich, V.B. (1996). *Buddizm. Kartina mira. Yazyk*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye.
18. Kozhina, M.N. (2003). *Stilisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar' russkogo yazyka*. Moskva: Nauka.
19. Krompton, A. (1998). *Masterskaya reklamnogo teksta* (2-ye izd.). Moskva: Dovgan'.
20. Kuz'mina, O.V. (Red.). (2005). *Ritorika*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta.
21. Moskal'skaya, O.I. (1981). *Grammatika teksta*. Moskva: Vysshaya shkola.
22. Peshkovskiy, A.M. (2001). *Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii* (8-ye izd.). Moskva: Yazyki slavyanskoy kul'tury.
23. Pospelov, N.S. (1948). Problema slozhnogo sintaksicheskogo tselogo v sovremennom angliyskom yazyke. V knige *Uchenyye zapiski MGU* (Vyp. 137, ss. 28–46). Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet imeni M.V. Lomonosova.
24. Potylitsina, I.G. (2005). Kognitivnyy podkhod k izucheniyu stilisticheskikh yavleniy. *Sbornik statey mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii «Yazykovyye i kul'turnyye razlichnyye kontakty narodov»* (s. 190). Penza: PGPU.
25. Propp, V. (1928). *Morfologiya skazki*. Leningrad: Akademiya.
26. Solganik, G.Ya. (2001). *Stilistika teksta* (3-ye izd.). Moskva: Flinta.
27. Turayeva, Z.Ya. (1986). *Lingvistika teksta*. Moskva: Prosveshcheniye.
28. Valgina, N.S. (2007). Osnovnyye problemy izucheniya yazyka sovremennykh sredstv massovoy informatsii. *Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov Vserossiyskoy konferentsii, posvyashchennoy 80-letiyu professora N.S. Valginoy «Yazyk i stil' sovremennykh sredstv massovoy informatsii»* (ss. 7– 18). Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet pechati.
29. Vinogradov, V.V. (1971). *O teorii khudozhestvennoy rechi*. Moskva: Vysshaya shkola.
30. Vorozhbitova, A.A. (2005). *Teoriya teksta: antropotsentricheskoye napravleniye* (2-ye izd.). Moskva: Vysshaya shkola.
31. Yuldashev, A.G. (2021). Kognitiv model va interpretatsiyaning lisoniy tahliliga doir. “So ‘z san’ati” *xalqaro jurnali*, 4(6), 121–129.

REFERENCES

1. Aristotle. (2000). *Rhetoric. Poetics* (Trans. from ancient Greek by O.P. Tsybenko & V.G. Appelrot). Moscow: Labyrinth.
2. Arnold, I.V. (1990). *Stylistics of the temporal English language* (3rd ed.). Moscow: Enlightenment.
3. Benveniste, E. (1974). *General linguistics*. Moscow: Progress.
4. Bezmenova, N.A. (1991). *Essays on the theory and history of rhetoric*. Moscow: Science.
5. Bolotnova, N.S. (1992). *Harmonization of communication and lexical structure of artistic text*. Saint Petersburg: Education.
6. Bondarko, A.V. (1996). On the interpretation of the concept of “meaning”. In Y.N. Karaulov & M.V. Lyapon (Eds.), *Dictionary. Grammar. Text* (pp. 316–321). Moscow: Russian Academy of Sciences.
7. Bulakhovsky, L.A. (1952). *Russian literary language course*. Kyiv: Radan School.
8. Crompton, A. (1998). *Workshop of advertising text* (2nd ed.). Moscow: Dovgan.
9. De Beaugrande, R., & Dressler, W.U. (1981). *Introduction to text linguistics*. London: Longman.
10. Eisenstein, E.L. (2012). *The printing revolution in early modern Europe* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139197038>.
11. Figurowsky, I.A. (1948). From the syntax of a separate sentence to the syntax of the whole text. *Russian Language in School*, 3, 21–31.

12. Filippov, K.A. (2007). *Text linguistics* (2nd ed.). Saint Petersburg: Saint Petersburg University Press.
13. Fomicheva, J.Y. (2013). Some aspects of the concept of 'Textual artistic picture of the world'. *News of Tula State University*, 1, 292–300.
14. Galich, G.G. (1999). Semantics and pragmatics of quantitative evaluation (based on the material of the modern German language). *Diss. abs. doc. scient. philol.* Saint Petersburg.
15. Galperin, I.R. (2004). *Text as an object of linguistic research*. Moscow: URSS.
16. Kaftandzhiev, Kh. (1995). *Texts of printed advertising*. Moscow: Meaning.
17. Kasevich, V.B. (1988). *Semantics. Syntax. Morphology*. Moscow: Science.
18. Kasevich, V.B. (1996). *Buddhism. Picture of the world. Language*. Saint Petersburg: Petersburg Oriental Studies.
19. Kozhina, M.N. (2003). *Stylistic encyclopedic dictionary of the Russian language*. Moscow: Science.
20. Kuz'mina, O.V. (Ed.). (2005). *Rhetoric*. Saint Petersburg: Saint Petersburg University Publishing House.
21. Moskalskaya, O.I. (1981). *Grammar of the text*. Moscow: Higher School.
22. Peshkovsky, A.M. (2001). *Russian syntax in scientific interpretation* (8th ed.). Moscow: Languages of Slavic Culture.
23. Pospelov, N.S. (1948). The problem of a complex syntactic whole in modern Russian. In *Scientific notes of Moscow State University* (Vol. 137, pp. 28–46). Moscow: Moscow State University named after M.V. Lomonosov.
24. Potylitsina, I.G. (2005). Cognitive approach to the study of stylistic phenomena. *Proceedings of the International Scientific and Methodological Conference 'Linguistic and Cultural Various Contacts of Peoples'* (p. 190). Penza: PSPU.
25. Propp, V. (1928). *Morphology of the fairy tale*. Leningrad: Academia.
26. Solganik, G.Y. (2001). *Text stylistics* (3rd ed.). Moscow: Flinta.
27. Turaeva, Z.Y. (1986). *Text linguistics*. Moscow: Enlightenment.
28. Valgina, N.S. (2007). The main problems of studying the language of modern mass media. *Interuniversity Proceedings of Scientific Papers of the All-Russian Conference Dedicated to the 80th Anniversary of Professor N.S. Valgina* (pp. 7–18). Moscow: Moscow State University of Printing Arts.
29. Vinogradov, V.V. (1971). *On the theory of artistic speech*. Moscow: Higher School.
30. Vorozhbitova, A.A. (2005). *Text theory: Anthropocentric direction*. Moscow: Higher School.
31. Yuldashev, A.G. (2021). On the linguistic analysis of the cognitive model and interpretation. *International Journal of Word Art*, 4(6), 121–129.